УДК 314.02(574)
DOI: 10.36979/1694-500X-2026-26-6-17-32

ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ ПО МАТЕРИАЛАМ ВСЕСОЮЗНОЙ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ 1926 г.

М.Т. Али, К. Айдаркул

Аннотация. Рассматривается историко-демографический анализ социальной и этнической структуры Казахской АССР, основанный на материалах Всесоюзной переписи населения 1926 года. Исследуются последствия колониальной переселенческой политики Российской империи и трагические события начала 1920-х годов, включая массовый голод и социально-экономический кризис. Авторы используют сравнительный метод для сопоставления данных с переписью 1897 года при изучении трансформации этнического состава, процессов урбанизации и гендерного баланса в регионе. Особое внимание уделяется сокращению доли казахов в общей численности населения, сохранению их традиционного образа жизни в сельской местности и росту миграционных потоков из других республик. В статье также изучаются вопросы языковой идентичности и расселения казахов за пределами республики, что позволяет оценить масштаб демографических изменений в Центральной Азии.

Ключевые слова: перепись 1926 года; численность казахов; гендерный состав населения; родной язык; городское и сельское население Казахской АССР; казахи за пределами Казахской АССР.

1926-ЖЫЛЫ БҮТКҮЛ СОЮЗДУК КАЛК ЭЛИНИН ЭСЕБИНИН МАТЕРИАЛДАРЫНЫН НЕГИЗИНДЕ КАЗАКСТАНДАГЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫК ӨЗГӨРҮҮЛӨР

М.Т. Али, К. Айдаркул

Аннотация. Бул макалада 1926-жылдагы Бүткүл Союздук калкты каттоонун маалыматтарына негизделген Казак АССРинин социалдык жана этникалык түзүлүшүнүн тарыхый жана демографиялык талдоосу берилген. Анда Россия империясынын колониялык көчүрүү саясатынын кесепеттери жана 1920-жылдардын башындагы трагедиялуу окуялар, анын ичинде массалык ачарчылык жана социалдык-экономикалык кризис каралат. Авторлор этникалык курамдын өзгөрүшүн, шаарлашуу процесстерин жана аймактагы гендердик тең салмактуулукту изилдөө үчүн маалыматтарды 1897-жылдагы эл каттоо менен салыштыруу ыкмасын колдонушат. Жалпы калктын ичинде казактардын үлүшүнүн азайышына, айыл жерлеринде алардын салттуу жашоо образынын сакталышына жана башка республикалардан миграция агымынын өсүшүнө өзгөчө көңүл бурулат. Макалада ошондой эле тилдик идентүүлүк жана казактардын республикадан тышкары отурукташуусу маселелери каралат, бул Борбордук Азиядагы демографиялык өзгөрүүлөрдүн масштабын баалоого мүмкүндүк берет.

Түйүндүү сөздөр: 1926-жылдагы эл каттоо; казактардын саны; калктын гендердик курамы; эне тили; Казак АССРинин шаардык жана айылдык калкы; Казак АССРинин сыртындагы казактар.

ETHNODEMOGRAPHIC CHANGES IN KAZAKHSTAN BASED ON THE MATERIALS OF THE ALL-UNION POPULATION CENSUS OF 1926

M.T. Ali, K. Aidarkul

Abstract. This article presents a historical and demographic analysis of the social and ethnic structure of the Kazakh ASSR, based on data from the 1926 All-Union Population Census. It examines the consequences of the Russian Empire's colonial resettlement policy and the tragic events of the early 1920s, including mass famine and socioeconomic

crisis. The authors use a comparative method to compare data with the 1897 census to examine the transformation of ethnic composition, urbanization processes, and gender balance in the region. Particular attention is paid to the declining share of Kazakhs in the total population, the preservation of their traditional way of life in rural areas, and the growth of migration flows from other republics. The article also examines issues of linguistic identity and the settlement of Kazakhs outside the republic, allowing for an assessment of the scale of demographic change in Central Asia.

Keywords: 1926 census; number of Kazakhs; gender composition of the population; native language; urban and rural population of the Kazakh ASSR; Kazakhs outside the Kazakh ASSR.

Киришүү. Казакстандын көп улуттуу калкынын калыптанышы, анын негизги булактары жана себептери калкты каттоодо эң толук чагылдырылган. XIX-кылымдын орто ченинде эле Казакстандагы өзгөчө демографиялык кырдаал анын тургундарынын моноэтникалык курамынын аякташында чагылдырылган. Казакстан калкынын өзгөрүп жаткан көлөмү жана курамы жөнүндө кызыктуу маалыматтарды 1897-жылы Казак Автономиялык Республикасы түзүлгөнгө чейин жүргүзүлгөн биринчи жана жалгыз жалпы калкты каттоо берет. Падыша өкмөтү бул эл каттоону империянын, анын ичинде кеңири Казакстандын калкынын так санын аныктоо үчүн жүргүзгөн. Биринчи жалпы советтик калкты каттоо 1920-жылдын 28-августунда жүргүзүлгөн. Бул эл каттоо согуштук коммунизмдин шарттарында жүргүзүлгөн жана жарандык согуш али бүтө элек болгондуктан, Казакстандын баары камтылган эмес. 1923-жылдын 15-мартында биринчи шаардык калкты каттоо жүргүзүлүп, анын максаты өнөр жай жана соода мекемелерин да эсепке алуу болгон. Бул эл каттоо Совет бийлигинин бекемделиши учурунда жүргүзүлүп, Казакстанды кошо алганда, СССРди толук географиялык жактан камтыган. 1926-жылдагы эл каттоо советтик мезгилдин эң тактарынын бири болуп эсептелет жана анда калктын социалдык түзүлүшү, гендердик баланс, улуттар, эне тил жана республиканын калкынын жаш курагы боюнча маалыматтар камтылган.

Бул изилдөөдө XX-кылымдын биринчи үчтөн бир бөлүгүндөгү Казак АССРинин демографиялык өзгөрүүлөрү жана социалдык түзүлүшү талданат, анткени калктын саны табигый кыймыл жана миграциядан улам тынымсыз өзгөрүп турган. 1926-жылдагы эл каттоонун маалыматтарын колдонуу менен, бул татаал тарыхый мезгилдеги шаардык жана айылдык калктын бөлүштүрүлүшү жана аймактын этникалык ар түрдүүлүгү каралат. Бул иштин максаты – Казак АССРинин социалдык түзүлүшүнүн эволюциясын, шаар менен айылдын катышынын динамикасын, Казакстанда жашаган этникалык топтордун шаардык жана айылдык жерлердеги үлүшүн, ошондой эле улут менен эне тилинин маалыматтарынын ортосундагы корреляцияны жана 1926-жылдагы Бүткүл Союздук калк каттоосунун маалыматтарына негизделген Казак АССРинин чегинен тышкары казактардын санын талдоо.

Материалдар жана методдор. Бул макала үчүн авторлор тарабынан колдонулган негизги изилдөө ыкмалары: калктын структуралык элементтерин жана анын Казакстандын аймактары боюнча таралышын изилдөө үчүн тарыхый-статистикалык ыкма; 1926-жылдагы маалыматтарды 1897-жылы Россия империясынын биринчи жалпы эл каттоосунун жыйынтыктары менен салыштыруу жана 1920-жылдардын башындагы жарандык согуштан жана ачарчылыктан кийин болгон демографиялык өзгөрүүлөрдү талдоо үчүн салыштырмалуу-тарыхый ыкма. Этникалык курамдын динамикасын изилдөө үчүн этнодемографиялык анализ колдонулган, анткени 1926-жылдагы эл каттоодо миграция процесстеринен жана отурукташтыруу саясатынан улам казактардын жана башка этникалык топтордун үлүшү кескин өзгөргөн, бул социалдык тең салмактуулуктун бузулушуна, уруулук топтордун аралашуусуна жана көчмөн коомдогу салттардын жоголушуна алып келген.

1926-жылдагы эл каттоонун материалдарынан тышкары, авторлор XX кылымдын башындагы бир катар изилдөөчүлөрдүн эмгектерин карап чыгышкан, аларда калктын саны, орус падышачылыгынын көчүрүү саясаты жана ага байланыштуу миграциялык процесстер, көчмөн чарбанын мүнөздөмөлөрү жана казактардын бул мезгилдеги экономикалык түзүлүшү жөнүндө маалыматтар камтылган.

XIX-кылымдын аягы жана XX-кылымдын биринчи чейрегинде казак коомунда терең өзгөрүүлөр болгон. Саясий, экономикалык, социалдык, административдик жана башка өзгөрүүлөр Казакстан калкынын этникалык жана социалдык курамында олуттуу өзгөрүүлөргө алып келген. Бул мезгилде жүргүзүлгөн калкты каттоолор Орусия империясынын жана кийинчерээк 1926-жылы Казакстан Казак Автономиялык Советтик Социалисттик Республикасы катары кошулган СССРдин ичиндеги бардык эволюциялык процесстерди чагылдырган.

Бул мезгилде көп улуттуу калк тездик менен өсүп, Казакстандын этникалык түзүмүндөгү казактардын үлүшү азайган. 1920-жылдагы Биринчи Советтик Калкты Ээлөөнүн, айыл чарба эл каттоосунун, өнөр жай ишканаларынын бир жолку элөөлөрүнүн материалдарынын жана 1920-жылдардын башындагы ар кандай документтердин талдоосу Казакстандын бул мезгилдеги социалдык-экономикалык жана саясий кризисинин сүрөтүн чагылдырат. Жарандык согуш учурунда жаңы Совет өкмөтү тарабынан бүткүл өлкө боюнча киргизилген азык-түлүк салыгы Казакстандын экономикасына терс таасирин тийгизген. Андан тышкары, 1920-жылы түшүм начар болуп, айрым аймактар ачарчылыктан жапа чеккен; 1921-жылы катуу кургакчылык болгон. Бул көчмөн аймактарга өзгөчө катуу таасирин тийгизген. Бул кырсыктын натыйжасында республикада 2,3 миллиондон ашык адам ачкачылыктан каза болгон. Өлүм-житимдин деңгээли жогорулап, ачарчылыктан жапа чеккен аймактардан миграция да көбөйгөн.

Казакстандын демографиялык түзүлүшүн түп-тамырынан бери өзгөрткөн бул татаал мезгил көптөгөн казак жана чет элдик авторлор тарабынан изилденген. Ошентип, В.В. Козина өзүнүн «Демографическая история Казахстана» аттуу эмгегинде: «1917–1920-жылдар аралыгында Казакстандын калкынын саны 6 218 300 адамдан 4 679 795 адамга чейин, ал эми 1923-жылы 3 786 910 адамга чейин азайган» деп жазат [1, б. 33].

Совет бийлигинин алгачкы жылдарында Казакстанда түзүлгөн катастрофалык кырдаал эгин аянттарынын жана малдын санынын кыскарышынан жана натыйжада Казакстандын көпчүлүк бөлүгүн каптаган ачарчылыктан да көрүнгөн.

1920-жылдардын башындагы Борбордук Азиядагы ачарчылыктын тарыхы боюнча маанилүү булак Н.И. Мардаровскийдин «Голод в Киргизии и борьба с недородами» аттуу тарыхый эмгеги болуп саналат [2]. Бул эмгекте 1921–1922-жылдардагы Казак АССРиндеги катуу ачарчылык сүрөттөлөт, ал түшүмдүн жетишсиздигинен, кургакчылыктан жана Жарандык согуштун кесепеттеринен улам калктын олуттуу бөлүгүнө таасир эткен. Ачарчылыктын масштабы: аймакта 1,5–2 миллиондон ашык адам ачкачылыктан каза болгон. Ошондой эле, эмгекте Совет өкмөтүнүн ачарчылыкка каршы күрөшүү чаралары (жардам уюштуруу, азык-түлүк бөлүштүрүү) баса белгиленген.

Н.И. Мардаровский 1920-жылы Орусияда айдоо аянтынын кыскарышынын масштабы жөнүндө маалыматтарды келтирет, ал 1913-жылга салыштырмалуу эки эсе аз болгон: «1920-жылга карата айдоо аянты 1913-жылга салыштырмалуу Россия боюнча эки эсеге азайган. Согушка чейин болгону 4,3 миллиард пуд берген дан эгиндери 1920-жылга карата 2 миллиард 200 миллионго чейин төмөндөгөн».

Ушул мезгилде Казакстанда да ушундай эле кырдаал түзүлгөн. Н.И. Мардаровскийдин айтымында, 1921-жылы айдоо аянты 1917-жылга салыштырмалуу 65 % га, ал эми малдын саны 79% га кыскарган. Жакшы жылдардагы жалпы орточо түшүмдүүлүк буудай үчүн 40–60 пуд жана тары үчүн 70–100 пуддун ортосунда өзгөрүп турган, ал эми 1921-жылы түшүмдүн жоголушунун масштабы төмөнкү сандар менен көрсөтүлгөн: 8 облустун ичинен 2 гана облус (Семей жана Актөбө) канааттандырарлык түшүм алган. Калган 6 облуста 22 105 864 пуд жашоо минимумунун ордуна 4 719 391 пуд гана чогултулган. Бул түшүмдүн жоголушунун түздөн-түз кесепети ачарчылык болуп, 1921-жылдын декабрына чейин 1 691 423 адам жабыркаган [2, б. 9–12].

Кийинки жылдары Орусиядан жана башка аймактардан Казакстанга миграция кайрадан башталды. Мигранттардын көпчүлүгү Украинадан жана Волга боюнан, ошондой эле РСФСРдин түндүгүнөн, батышынан жана

борборунан келишкен; аз сандагылары Уралдан, Ыраакы Чыгыштан, Сибирден, Беларустан жана Борбордук Азиядан келишкен. Республикага келгендердин 80 % дан ашыгы айыл жерлеринде отурукташууну тандашты.

1926-жылдагы эл каттоодо Казак АССРинин түзүлүшү жана РСФСРдин курамында өнүгүүсү жылдарында болгон бардык демографиялык процесстер кыскача баяндалган. Эл каттоого ылайык, 1926-жылдын 17-декабрына карата Казак АССРинин калкынын саны 6 073 979 адамды түзгөн. 1926-жылдагы эл каттоого ылайык, Казак АССРинин шаардык калкынын саны 519 074 адамды же жалпы калктын 8,5%ын түзгөн. Калктын көпчүлүгү – 5 554 905 адам – айыл жерлеринде жашаган [3, б. 21–22].

М. Тынышпаев 1897-жылдагы эл каттоонун негизинде Орусия империясындагы казактардын саны жөнүндө төмөнкү маалыматты берет: «1897-жылдагы жалпы эл каттоонун жыйынтыгы боюнча, көчмөн кыргыздар Россияда 4 100 000 калкы менен 6-орунду ээлеген. Бирок бул сан, албетте, туура эмес: кыргыздардын тулгандыгы тууралуу жазуулары жакында эле болгон жана көп жерлерде алар дагы эле жок. Кыргыздардын тарыхы жана жашоосу боюнча эң мыкты адистердин бири Я.Я. Полферов аларды 5,5 миллион деп эсептейт жана бул сан чындыкка эң жакын». М. Тынышпаевдин айтымында, 1917-жылы Казакстандын калкынын саны 2 910 000 адамды түзгөн [4, б. 20–21].

Алихан Бөкейхан өзүнүн «Киргизы» аттуу эмгегинде Казакстандын этникалык курамын түп-тамырынан бери өзгөрткөн көчүрүү саясаты маселесине кеңири токтолот. Ал көчүрүү маселесинин «казактардын бүткүл өмүрү жана алардын андан аркы өнүгүшү үчүн тагдыр чечүүчү маани бар» экенин белгилейт. Европалык Орусиядан келген көчүрүүчүлөр негизинен талаа аймактарынын түндүк райондоруна отурукташкан. А. Бөкейхандын айтымында, 1905-жылдагы губернатордук отчетторго ылайык, Акмола жана Торгай облустарында 299 247 көчүрүүчү болгон. А. Бөкейхандын айтымында, көчүрүүчүлөр Тургай облусундагы калктын 22%ын, ал эми бул облустун түндүк райондорунда 37%ын түзгөн. Акмола облусунда алар 42%ды, ал эми бул облустун түндүк райондорунда көчүрүүчүлөр 69%ды түзгөн, башкача айтканда, бул үлүшү Тургай облусундагыдан да жогору болгон.

А. Бокейхан 1907-жылы отурукташкандардын өзгөчө күчтүү агымын белгилеп, Көчүрүү башкармалыгынын маалыматтары боюнча, 1907-жылдын 1-ноябрында Сызран жана Челябинск шаарларында катталган бардык отурукташкандардын 18 818 адамы же 28,4%ы Казакстанга көчүрүлгөнүн жазган. Көчүп келгендерге бөлүнгөн жана ошого жараша казактардан тартып алынган жердин көлөмүнө келсек, А. Бокейхан 1907-жылы эле казактардан жан башына 54 миң үлүш (ар бир үй-бүлөгө 3 жандан эсептегенде) же 810 миң десятина ажыратылганын, анын ичинде Акмола облусунда гана жан башына 36 миң үлүш же 540 миң десятина бөлүнгөнүн, негизинен аймактын түндүк райондоруна туура келгенин, ал жерде жердин жетишсиздиги казактарды бийликке каршы турууга мажбурлаганын белгилейт [5, б. 586].

Дыйкандардын казак талааларына массалык көчүп келиши 1880-жылдары башталган. Казактардан бир топ жер тартып алынган. Отурукташкандар менен жергиликтүү көчмөн тургундардын ортосундагы социалдык чыңалууга карабастан, өкмөт дыйкандарды колонизациялоо процессин тездетүүгө аракет кылган.

Турчаниновдун айтымында, Талаа аймагында (Урал, Тургай, Акмола жана Семипалатинск облустары) 1911-жылга чейин 3,8 миллионго жакын адам жашаган, алардын 1,5 миллиондон ашыгы же 40% орустар болгон; 1897-жылы бул аймактын жалпы калкынын саны 2 465 735 адам деп эсептелген, алардын ичинен болгону 493 012си орустар болгон, же салыштырмалуу эки эсе аз [6, б. 67].

Ачарчылыктан улам калктын сандык жактан азайышын акыркы көрүнүш катары карайт, жашоонун табигый процесстери да, өлкөнүн жаңы социалдык-саясий шарттары да эч нерсе аны оңдой албастыгын белгилейт. Казак АССРинин калкы, анын курамы, аймак боюнча таралышы боюнча сандык маалыматтарды келтирип, С.П. Швецов мындай деп жазат: «Бул сандардын баары, биринчиден, абдан, абдан төмөн сапатта, экинчиден, башкалары жок. Эгерде Казакстандын калкынын сандык мүнөздөмөсүн

берүү зарыл болсо жана мындай мүнөздөмө бул учурда зарыл болсо, анда баары бир бул сандарга кайрылуу сөзсүз. Белгилүү бир деңгээлде бул «бурмаланган күзгү» болот, бирок бурмаланган күзгү дагы эле белгилүү бир деңгээлде бурмаланган болсо да, объект жөнүндө кандайдыр бир түшүнүк берет» [7, б. 72–73].

С.П. Швецовдун маалыматы боюнча, 1924-жылы Казак АССРинин жалпы калкынын саны эки жыныстагы 3 549 000 адамды түзгөн. Буга шаар калкынын 275 000 адамы же 7,8%, ал эми айыл калкынын 3 274 000 адамы же 92,2% кирген.

С.П. Швецов өзүнүн «Казахское хозяйство в естественно-исторических и бытовых условиях» аттуу китебинде 1924-жылы Казакстандын калкынын саны боюнча бардык облустар жана райондор боюнча төмөнкү маалыматтарды берет (1-таблицаны караңыз).

С.П. Швецовдун эмгеги XX-кылымдын башындагы аймактагы терең демографиялык өзгөрүүлөрдүн маанилүү далилдерин берет. Бул маалыматтар колонизация процесстери жана миграция ар кандай этникалык топтордун отурукташуу схемаларын кандайча өзгөрткөнүн ачык көрсөтөт. С.П. Швецов көпчүлүк облустарда (Костанай, Актөбө, Бөкей, Урал жана Семипалатинск) тургундардын басымдуу көпчүлүгү айыл жерлеринде жашаганын баса белгилейт. Костанай облусундагы Федоровский, Денисов жана Урицкий сыяктуу айрым райондордо шаар калкы такыр болгон эмес. Казактар көптөгөн аймактарда этникалык көпчүлүктү түзгөнүнө карабастан, Адай районунан тышкары, шаарларда орус тилдүү адамдар басымдуулук кылган. Айыл жерлеринде казактар басымдуулук кылган. Мисалы, Бөкей облусунда алар калктын 92%ын, Актөбө облусунда – 71,7%ын жана Урал облусунда – 62,2%ын түзгөн. Шаарларда орус калкы басымдуулук кылган, ал тургай жалпысынан казактар басымдуулук кылган облустарда да.

Ал этникалык айырмачылыктардын конкреттүү мисалдарын келтирет: жалпысынан Урал губернаторлугунда казактар 62,2%, ал эми орустар 29,7% түзгөн. Бирок, шаарларда кырдаал тескерисинче болгон: орустар шаар калкынын 79%ын, ал эми казактар 9,5%ын гана түзгөн. Семипалатинск губернаторлугунда казактар жалпы калктын 54,1%ын түзгөн, ал эми шаарларда алардын үлүшү 17,8% түзгөн. Орустар жалпы калктын 36,4%ын, ал эми шаар калкынын 66,5%ын түзгөн. Актөбө губернаторлугунда казактар жалпы сан боюнча биринчи орунду ээлеген, бирок шаарларда алар орустардан, украиндерден жана татарлардан кийин төртүнчү орунда гана болушкан. Бөкей губернаторлугунда казактар абсолюттук көпчүлүктү түзгөн, бирок шаарларда орустар биринчи орунда (40,5 %), ал эми казактар экинчи орунда (35,7 %) болгон. Айрым этникалык топтордун, атап айтканда, Бөкей губернаторлугунун Урду районунун шаарларында гана жашаган поляктардын жана еврейлердин локалдашуусу да көрсөтүлгөн. 1924-жылы жалгыз өзгөчөлүк Адай району болгон, анда казактар айыл жерлеринде да, шаарларда да көпчүлүктү түзгөн [7, б. 80–92].

М.Т. Сириустун эсептөөлөрү боюнча, 1924-жылы Казакстандагы орус үй чарбаларынын сан жагынан бир аз артыкчылыгы болгон: алардын саны 386 945 болгон, бул жалпы сандын 50,1% түзгөн. 1924-жылы 385 550 казак үй чарбасы болгон жана алар жалпы сандын 49,9% түзгөн. Казак үй-бүлөсүнүн орточо саны 5 адамды түзгөнү менен, орус үй-бүлөсүнүн орточо саны 4,9 адамды түзгөн жана казактардын жалпы саны (1 965 443 адам) орустардын санынан (1 902 487 адам) ашып кеткен. М.Т. Сириус ошондой эле казактар басымдуулук кылган аймактарды айткан. Бөкей губернаторлугун (46 885 казак үй-бүлөсү, 6000 орус үй-бүлөсү), Актөбө губернаторлугун (53 139 казак үй-бүлөсү, 18 097 орус үй-бүлөсү), Адай районун (21 611 казак үй-бүлөсү, орус үй-бүлөлөрү жөнүндө маалыматтар жок), Семипалатинск губернаторлугун (112 146 казак үй-бүлөсү, 98 359 орус үй-бүлөсү) камтыйт. Ал негизинен орус үй-бүлөлөрү жашаган аймактардын катарына Оренбург губернаторлугун (85 230 орус үй-бүлөсү, 3800 казак үй-бүлөсү), Акмола губернаторлугун (107 229 орус, 78 132 казак үй-бүлөсү) жана Костанай губернаторлугун (34 097 орус, 25 748 казак үй-бүлөсү) кошкон. Казак жана орус үй-бүлөлөрүнүн санынын ортосундагы минималдуу айырмачылык Урал губернаторлугунда гана болгон (44 089 казак, 37 933 орус үй-бүлөсү). Ошентип, Сириус М.Т. республиканын масштабындагы

Таблица 1 – 1924-жылы Казак ССРинин калкынын улуттук курамы

		Жалпы калк, эки жыныстагы	1924-жылы Казак ССРинин калкынын улуттук курамы								
			Анын ичинде								
			Казактар	Орустар	Украиндер	Татарлар	Мордвалар	Белорустар	Поляктар	Еврейлер	Башкалар
Казак АССРинде	Шаардык	275036	35791 же 13,1%	185911 же 67,5%	9594 же 3,5%	35079 же 12,1%	214 же 0,1%	590 же 0,4%	1029 же 0,5%	1127 же 0,6%	3996 же 1,6%
	Айылдык	3274059	1849561 же 56,6%	871217 же 26,6%	462875 же 14,1%	23120 же 0,7%	11529 же 0,3%	3482 же 0,1%	773	-	13552 же 0,4%
	Жалпы	3549095	1885352 же 52,5%	1057128 же 29,9%	472469 же 13,4%	58199 же 1,7%	11743 же 0,4%	4072 же 0,2%	1802 же 0,1%	1127 же 0,1%	17552 же 0,5%

Таблица 2 – СССРдин калкынын саны (миң адам)

	1897 ж.	1913 ж.	1920 ж.	1926 ж.
СССР				
Бүткүл калк	124649	159153	136810	147028
Шаар калкы	Жалпы сандын 18436 же 15%	Жалпы сандын 28452 же 18%	Жалпы сандын 20885 же 15%	Жалпы сандын 26314 же 18%
Айыл калкы	Жалпы сандын 106213 же 85%	Жалпы сандын 130701 же 82%	Жалпы сандын 115925 же 85%	Жалпы сандын 120714 же 82%
Казак АССРи				
Бүткүл калк	Орус империясындагы жалпы калктын 4333 же 3,5%	Орус империясындагы жалпы калктын 5597 же 3,5%	РСФСРдеги жалпы калктын 5400 же 4%	РСФСРдеги жалпы калктын 6074 же 4%
Шаар калкы	Казакстандын жалпы калкынын 303 же 7%	Казакстандын жалпы калкынын 541 же 10%	Республиканын жалпы калкынын 380 же 7%	Республиканын жалпы калкынын 519у же 9%
Айыл калкы	Казакстандын жалпы калкынын 4030 же 93%	Казакстандын жалпы калкынын 5056 же 90%	Республиканын жалпы калкынын 5020 же 93%	Республиканын жалпы калкынын 5554 же 91%

көрсөткүчтөрдүн жалпы теңдигине карабастан, анын ичинде диспропорция байкалганын көрсөтүп турат: казак чарбалары батыш жана чыгыш талаа аймактарында басымдуулук кылган, ал эми орус чарбалары негизинен Оренбург, Акмола жана Костанай губернияларында топтолгон [7, б. 91].

Падышалык колониялык жерди тартып алуу саясаты Казакстандын этникалык ландшафтын гана өзгөртпөстөн, казактардын социалдык-экономикалык абалына жана салттуу жашоо образына да кыйратуучу таасирин тийгизип, XX-кылымдын башында чоң кризиске алып келген. Бул саясаттын негизги таасири тартып алууларды идеологиялык жактан актоо болгон, ага ылайык, падышалык администрация көчмөн жашоо образынын «артта калгандыгы» жана «жалпылыгы» жөнүндөгү мифти активдүү жайылткан. Айыл чарбасына өтүү «цивилизациянын» каражаты катары жайылтылган, бирок чыныгы максат «ашыкча» деп жарыяланып, колонизациялоо үчүн колдонулган аймактарды бошотуу болгон.

Казак калкынан 16 миллион десятина жер тартып алынган. Булар мифтик «артыкчылыктар» эмес, көчмөн мал чарбачылыгы үчүн өтө маанилүү болгон эң жакшы участоктор болгон. 1906–1916-жылдар аралыгында бул процесс күчөгөн: төрт аймакта гана 9,3 миллион десятинадан ашык аянтты камтыган 4200дөн ашык көчүрүү участоктору түзүлгөн. Жерди күч менен тартып алуу казак калкынын жапырт жакырланышына алып келген.

Көчмөн чарбачылык жергиликтүү чөйрөгө максималдуу түрдө ылайыкташып, эң өндүрүмдүү болгонуна карабастан, бийлик айыл чарбасына артыкчылык берген, анткени ал отурукташтандарды жайгаштыруу үчүн жер аянтын үнөмдөөгө мүмкүндүк берген [7, б. 101].

Казакстандын айрым аймактарында экономикалык түзүлүштөрдүн өзгөрүшү жаратылыштын жана калктын жыштыгынын таасири астында эволюциялык түрдө болгону менен, административдик кийлигишүү жана жерди тартып алуу бул процессти орой түрдө үзгүлтүккө учуратты. Бул саясат Казакстанда XX-кылымдын биринчи үчтөн бир бөлүгүн мүнөздөгөн трагедиялуу окуяларга жана терең социалдык төңкөрүштөргө алып келди. Андан кийин Казакстанда көчмөн жашоонун кыйрашы көчмөн мал чарбачылыгынын жок болушуна алып келди.

Швецовдун сөздөрү заманбап изилдөөлөр менен тастыкталат. Ошентип, Н.Э. Масанов мындай деп жазат: «Жайыт издеп көчүп кетүүгө аргасыз болгон көчмөндөрдүн динамикалык абалын аныктаган өсүмдүктөрдүн каптамасынын тоют өндүрүмдүүлүгүнүн төмөндүгү кеңири жайыт аянттарынын зарылдыгына алып келди. Жыл бою бир жылкыны тоют менен камсыз кылуу үчүн Казакстандын талаа зонасында орточо эсеп менен кеминде 20 гектар жайыт жери, ал эми койлор үчүн 5-7 гектар жайыт жери талап кылынган. Казакстандын жарым чөлдүү жана чөлдүү зоналарында бул норма кескин жогорулаган, мисалы, койлор үчүн 15-24 гектарга чейин» [8, б. 115]. Ошентип, 1926-жылдагы эл каттоодо чагылдырылган XX-кылымдын биринчи үчтөн биринде Казакстан калкынын этникалык жана гендердик курамынын динамикасын изилдөө бизге миграциялык процесстердин, отурукташтыруу саясатынын жана башка социалдык-экономикалык жана саясий процесстердин натыйжаларын талдоого мүмкүндүк берет, алар социалдык тең салмактуулуктун бузулушуна, салттардын жоголушуна жана көчмөн коомдогу башка фундаменталдык өзгөрүүлөргө алып келген.

Талкуу. XX-кылымдын башында СССРдин, ошондой эле Казак АССРинин калкы 1913-жылга чейин жалпы өсүү тенденциясын, 1920-жылга карата бир кыйла төмөндөөнү жана 1926-жылга карата андан ары калыбына келүүнү көрсөткөн.

Орус империясынын жана кийинчерээк РСФСРдин жалпы калкынын саны төмөнкүдөй өзгөрүп турган: 1897-жылы ал 124 649 000 адамды түзгөн, андан кийин 1913-жылга карата 159 153 000 адамга чейин олуттуу өсүш байкалган. 1920-жылы 136 810 000 адамга чейин кескин төмөндөө болгон, ал эми 1926-жылы калк калыбына келе баштаган, 147 028 000 адамга жеткен (төмөндөгү таблицаны караңыз).

Орус империясынын, кийинчерээк РСФСРдин шаардык калкы 1897-жылы 15% түзүп, 1913-жылга чейин 18%га чейин көтөрүлүп, андан кийин 1920-жылы кайрадан 15%га чейин төмөндөп, 1926-жылы кайрадан 18%га жеткен. Өлкөнүн калкынын көпчүлүгү

айыл жеринде жашап, 1897–1926-жылдары 82%дан 85%га чейин өзгөрүп турган.

Казак АССРинин калкынын динамикасы Орус империясы жана РСФСРге мүнөздүү тенденцияларды ээрчиген. 1897-жылы калктын саны 4 333 000 болсо, 1913-жылы 5 597 000ге чейин өскөн. 1920-жылга чейин ал 5 400 000ге чейин төмөндөгөн, ал эми 1926-жылга чейин Казак АССРинде 6 074 000ге чейин өскөн. Бул мезгилде Казакстандагы шаардык калктын пайызы төмөн болгон – 1897-жылы 7%дан жана 1920-жылы 1913-жылы 10%га чейин. Бул жылдары айыл калкы басымдуу көпчүлүктү, 90–93%ды түзгөн.

Ошентип, калктын санынын эң олуттуу өзгөрүүлөрү 1913–1920-жылдар аралыгында болуп, Биринчи дүйнөлүк согуш (1914–1918) менен байланыштуу, ал фронтто олуттуу адам жоготууларына жана жашоо шарттарынын жалпы начарлашына алып келген; андан кийин 1917-жылдагы революциялык окуялар жана андан кийинки Жарандык согуш мурдагы Орус империясынын аймагында террор, кыйроо жана массалык эмиграция менен коштолгон ири масштабдуу аскердик аракеттерге алып келген; жана ушул окуялардын баарынын натыйжасында оор социалдык-экономикалык кырдаал кооптуу оорулардын жана азык-түлүк кризисинин чыгышына алып келген.

1926-жылдагы эл каттоо боюнча, СССРдин калкынын саны 147 028 000 адамды түзгөн, анын ичинен 71 043 000 эркектер жана 75 985 000 аялдар болгон [9, б. 21].

2-таблицада муну СССР жана Казак АССРи үчүн, ошондой эле мурунку эл каттоолор менен салыштырганда ачык көрсөтүүгө болот [10, б. 7–12].

2-таблицада 1897-жылдан 1926-жылга чейин Советтер Союзунда жана Казак АССРинде болгон демографиялык өзгөрүүлөр жөнүндө маалымат берилген. Маалыматтар шаардык жана айылдык калктын динамикасын чагылдырат, бул бизге ар кандай тарыхый этаптардагы урбанизация процесстерин байкоого мүмкүндүк берет. 2-таблицада шаардык жана айылдык тургундардын пайызы XX-кылымдын башындагы саясий жана экономикалык төңкөрүштөргө жооп катары өзгөрүп турганы көрсөтүлгөн. 2-таблицадан көрүнүп тургандай, айылдык тургундардын үлүшү туруктуу жогору бойдон калган.

Таблицаны талдоо бизге 1897–1926-жылдар аралыгында Казак АССРиндеги калктын өсүү динамикасын жана темптерин салыштырууга мүмкүндүк берет. 1897-1926-жылдар аралыгында республика олуттуу өсүштү көрсөттү. 1897-жылдан баштап Казак АССРинин калкы 4 333 000ден 6 074 000ге чейин көбөйүп, 40% га өскөн.

Бул мезгилде Казак АССРинин шаардык жана айылдык калкынын өсүү тенденцияларында да айырмачылыктар бар. Шаардык калктын үлүшү өзгөрүп турган: ал 1913-жылы 10% га чейин көтөрүлүп, андан кийин 1920-жылы 7% га чейин төмөндөгөн, ал эми 1926-жылы 9% ды түзгөн.

XX кылымдын башындагы тарыхый окуялар: Биринчи дүйнөлүк согуш, революциялар жана жарандык согуш калктын санынын азайышынын жана гендердик дисбаланстын пайда болушунун негизги факторлоруна айланган, бул 1913-жылдан 1920-жылга чейинки мезгилдин статистикалык маалыматтарында даана көрүнүп турат.

1897-жылдан 1926-жылга чейинки Орус империясынын жана СССРдин алгачкы мезгилдеринин калкынын саны боюнча демографиялык маалыматтар согушка чейинки жана жарандык согуштан кийинки мезгилди кошо алганда, тарыхтагы маанилүү учурлардагы өлкөнүн жалпы калкын көрсөтөт. Бул сандар гендердик ажырымдын акырындык менен кеңейип жатканын, аялдардын саны эркектерге караганда бир топ көп болуп жатканын көрсөтүп турат. Бул маалыматтар коомдун курамындагы өзгөрүүлөрдүн динамикасын жана тарыхый төңкөрүштөрдүн өлкөнүн демографиялык абалына тийгизген таасирин талдоого мүмкүндүк берет. Казак АССРи СССРдин гендердик дисбаланс тенденцияларын чагылдырат; 1926-жылдагы эл каттоого ылайык, эркектердин саны 3 331 097 адамды, ал эми аялдардын саны 3 171 909 адамды түзгөн [11, б. 39].

1926-жылдагы Бүткүл Союздук калкты каттоо боюнча этностук тегин жана эне тилин аныктоо боюнча көрсөтмөлөрдө өзүн-өзү аныктоого басым жасалып, респонденттерге өз улутун өз тегине гана эмес, жеке сезимдерине жараша

өз алдынча тандоого мүмкүндүк берген. Улутту жарандык же дин менен алмаштырбоо керектиги баса белгиленген, ошол эле учурда этникалык иденттүүлүк тилдик иденттүүлүктөн айырмаланышы мүмкүн. Эне тилине келсек, эрежелер адамдын эң жакшы сүйлөгөн же күнүмдүк баарлашууда колдонгон диалектин жазып алууну белгилеген. Бул көрсөтмөлөр советтик статистиктердин ошол кездеги өлкөнүн татаал этнографиялык курамын так чагылдырууга болгон умтулуусун көрсөткөн. СССР калкынын этностук теги жана эне тили IV басылышында «СССР калкынын улуту жана эне тили» чагылдырылган.

1926-жылдагы эл каттоонун IV басылышында казактар «казактар» деп аталып, анда «кыргыз-кайсак элин кыргыздардан (кыргыздардан) же кара-кыргыздардан айырмалап белгилөө үчүн жаңы киргизилген «казактар» термини, кыязы, бул жергиликтүү эмес топтор жашаган аймактарда али жетиштүү деңгээлде колдонула элек» деген түшүндүрмө камтылган. Ошондуктан, эл каттоо формаларында мындай аймактарда кыргыздардын айтылган учурлары бир топ кездешкен» деген түшүндүрмө камтылган [9, б. 9].

1926-жылдагы эл каттоого ылайык, украиндер Казак АССРинде казактар менен орустардан кийинки эң ири этникалык топтордун бири болгон. Алар калктын олуттуу бөлүгүн – 860 800 адамды – түзгөн, анткени Казак АССРи Союздун Азия бөлүгүндөгү украиндер эң кеңири таралган үч негизги колонизация аймагынын бири болгон. Дагы бир ири этникалык топ татарлар болгон, алардын саны 1926-жылга карата республикада 80 600 адамды түзгөн. Казакстанда 51 100 немистер жашаган [9, б. 7–12].

1926-жылдагы эл каттоонун төртүнчү басылышы казактар РСФСРдагы этникалык топтордун арасында үчүнчү, ал эми бүткүл Союзда төртүнчү орунда тураарын көрсөтөт. Эл каттоодо казактардын жалпы саны 3 959 900 деп көрсөтүлүп, 3 956 500 адам казак тилин эне тили катары көрсөткөн.

1926-жылдагы эл каттоо боюнча, алардын республикасынын чегинде 3 713 400 (93,8%) казак жашаган. Калган казактар Өзбекстанда – 107 000 адам, Сибирь крайынын райондорунда – 48 400 адам, Астрахань жана Оренбург губернияларында – тиешелүүлүгүнө жараша 45 900 жана 21 200 адам жашаган. Дээрлик бардык жерде казактар жалаң гана айыл жерлеринде жашаган [9, б. 9].

1926-жылдагы эл каттоого ылайык, Орусия империясынын курамына кирбеген Хива жана Бухара аймактары да кирген. 1926-жылдагы эл каттоодо бул аймактагы жалпы калктын саны 2 677 700 адамды түзгөн. Негизги этникалык топтор: өзбектер жана курамалар – 1 547 200 адам, тажиктер – 603 700 адам, түркмөндөр – 338 500 адам, казактар жана кыргыздар чогуу 50 000 адам, орустар –46 900 адам, арабдар – 23 100 адам, каракалпактар – 20 400 адам жана кытайлар жана дунгандар 15 100 адам болгон [9, б. 15].

1897-жылдагы эл каттоодон бери Борбордук Азия аймагынын калкы 38,2%га өскөн, ал эми жергиликтүү калк, негизинен казактар жана кыргыздар, 6,5%га өскөн. Бул салыштырмалуу анча чоң эмес өсүш; салыштыруу үчүн Сибирдин жана Ыраакы Чыгыштын башка колониялык аймактарынын өсүү көрсөткүчтөрүн карап көрөлү, ал жерде өсүш 145,6% түзгөн, бирок бул төрөлүүгө гана эмес, миграцияга да байланыштуу болгон.

1926-жылдагы эл каттоого ылайык, түрк этникалык топтору Союздагы экинчи чоң топ болгон. 1926-жылдагы эл каттоодо түрк этникалык топтору эки чоң топко бөлүнгөн: 1) түрк-татар-башкыр жана 2) өзбек-казак-кыргыз.

Калктын улутуна карата гендердик курамы төмөнкүдөй белгиленет: түрк элдеринин тобу эки топчо болуп кескин бөлүнөт: европалык түрктөр аялдардын басымдуулугу менен мүнөздөлөт, ал эми СССРдин азиялык бөлүгүндө жашаган түрктөр эркектердин басымдуулугун көрсөтөт [9, б. 21–23] (3-таблицада).

4-таблицада 1926-жылдагы этникалык топтордун 1897-жылдагы тиешелүү сандарга карата пайыздык катышы көрсөтүлгөн. Тактоо үчүн, биз 1926-жылдагы эл каттоодон алынган маалыматты орустар жана украиндер боюнча таблицага коштук, анткени бул Орусиянын европалык губернияларынан Борбордук Азияга, анын ичинде Казакстан менен Кыргызстанга келген дыйкандардын пайызынын көбөйүшүн чагылдырат.

Таблица 3 – 1897 жана 1926-жылдардагы эл каттоолордун жыйынтыктарын улуту жана тили боюнча салыштыруу

1897-жылдын 9-февралындагы эл каттоонун маалыматтары								1926-жылдын 17-декабрындагы эл каттоонун маалыматтары									
Элдин аты жана тили	Жалпы калк	Чет мамлекеттерге берилген аймактын ичинде	СССРдин аймагында калган					Жалпы		Анын ичинде							
			Жалпы	Анын ичинде				Улуту боюнча	Тили боюнча	СССРдин Европа бөлүгү		Закавказье		Борбордук Азия		СССРдин башка бөлүктөрү	
				СССРдин Европа бөлүгү	Закавказье	Борбордук Азия	СССРдин башка бөлүктөрү			Улуту боюнча	Тили боюнча	Улуту боюнча	Тили боюнча	Улуту боюнча	Тили боюнча	Улуту боюнча	Тили боюнча
Казактар жана кыргыздар	4 285 800	100	4 285 700	79 800	-	4 172 200	33 700	4 578 600	4 673 300	88 500	87 200	100	-	4 441 600	4 538 800	100	100

Таблица 4 – 1897-жылдагы эл каттоодон берки этникалык топтордун санынын салыштырмалуу өзгөрүшү, % менен (1897-жылдагы маалыматтар 100% катары алынган)

Улуттук топтор	СССР боюнча		Жеке аймактарда							
			Улуту боюнча				Тили боюнча			
	Улуту боюнча	Тили боюнча	СССРдин Европа бөлүгү	Закавказье	Борбордук Азия	СССРдин башка бөлүктөрү	СССРдин Европа бөлүгү	Закавказье	Борбордук Азия	СССРдин башка бөлүктөрү
Казактар жана кыргыздар	106,9	109	110,9	-	106,5	143,6	109,3	-	108,8	140,4
Орустар	142,5	154,2	134,3	169,1	250,7	240,2	144,4	199,5	292,0	268,8
Украиндер	154,2	136,3	146,0	215,7	919,6	548,5	131,6	92,5	708,0	303,3

Таблица 5 – 1924 жана 1926-жылдары Казак АССРиндеги
этникалык динамикасынын салыштырмалуу таблицасы

	Казактар	Орустар	Украиндер	Татарлар
1924-жылы Швецов С.П. боюнча сан	1885352 же 52,5%	1057128 же 29,9%	472469 же 13,4%	58199 же 1,7%
1926-жылдагы эл каттоо боюнча калктын саны	3959900 же 61%	1279979 же 21%	860800 же 14%	80637 же 1,3 %
1924–1926-жылдар аралыгындагы өсүш, %	110%	21%	82%	38%

Таблица 6 – Жынысы, улуту жана жерлердин категориясы боюнча
союздук республикалар боюнча калктын саны

Улуту	Жынысы	СССР боюнча			РСФСР			Өзбек ССРи			Түркмөн ССРи		
		шаар	айыл	жалпы	шаар	айыл	жалпы	шаар	айыл	жалпы	шаар	айыл	жалпы
Казактар	Э	50327	2035594	2085921	48390	1979796	2028186	1841	55245	57086	54	532	586
	А	35857	1838061	1873918	34918	1788583	1823501	852	49042	49894	6	403	409

Таблица 7 – Жынысы, эне тили жана жерлердин категориялары боюнча
союздук республикалар боюнча калктын саны

Тили	Жыны-сы	СССР боюнча			РСФСР			Өзбек ССРи			Түркмөн ССРи		
		шаар	айыл	жалпы	шаар	айыл	жалпы	шаар	айыл	жалпы	шаар	айыл	жалпы
Казакча	Э	50197	2034389	2084586	48422	1980221	2028643	1720	53680	55400	51	486	537
	А	35705	1836804	1872509	34962	1789093	1824055	727	47342	48069	-	365	365

Украин этникалык тобу боюнча маалыматтар алардын орусташуусунан олуттуу жабыркаганын көрсөтүп турат, анткени улут боюнча пайыз тил боюнча пайыздан ашып түшөт. 1926-жылдагы эл каттоого ылайык, казак жана кыргыз этникалык топтору өздөрүнүн эне тилдерин сактап калышкан [9, б. 26–28] (5-таблицада).

Көрсөтүлгөн маалыматтарга ылайык, казактардын санынын кескин өсүшүнүн (110%га) негизги себеби калкты эсепке алуунун булактарындагы жана ыкмаларындагы айырмачылык болуп саналат: 1924-жылдагы маалыматтар Швецовдун маалыматтарына негизделген, ал эми 1926-жылдагы маалыматтар Бүткүл Союздук калкты каттоонун натыйжасында алынган. Мындай олуттуу өсүш – эки жылдын ичинде 1 885 352ден 3 959 900 адамга чейин – 1926-жылдагы эл каттоо 1924-жылдагы эсептөөлөргө салыштырмалуу калкты алда канча толук жана так камтууну камсыз кылганын көрсөтүп турат. Сандардын айырмасы Швецовдун маалыматтары казак калкынын олуттуу бөлүгүн камтыбагандыгын көрсөтүп турат, бул расмий эл каттоодо статистикалык «секирикке» алып келген. Кескин өсүш казактардын арасында гана эмес, казактардын арасында да катталган. Бул маалыматтарга ылайык, украиндердин саны 82%га, татарлардын саны 38%га жана орустардын саны 21%га көбөйгөн. Бул өзгөрүүлөрдүн негизги себеби биологиялык же миграциялык процесстерге эмес, татаалыраак статистикалык системага өтүү болгонун тастыктайт. Так жазуулардын аркасында республиканын калкындагы казактардын үлүшү 1926-жылы статистикалык жактан да 52,5%дан 61%га чейин өскөн.

1926-жылдагы эл каттоодо калктын жынысы, улуту жана жашаган жери боюнча бөлүштүрүлүшү (шаар жана айыл) жөнүндө да маалымат берилген. Эл каттоо алты союздук республиканын (РСФСР, Украина ССРи, Беларусь ССРи, Закавказье СФСРи, Өзбек ССРи жана Түркмөн ССРи) калкынын категорияларын камтыйт. Украина жана Беларусь ССРлеринде, ошондой эле Закавказье СФСРинде казактар менен кыргыздар өтө аз жашаган, ошондуктан таблицада биз СССР, РСФСР, Өзбек ССРи жана Түркмөн ССРи боюнча маалыматтарды көрсөтөбүз.

6-таблицада казактар ошол кезде РСФСРдин курамында болгон өз аймагында жашай бергени, алардын аз гана бөлүгү Өзбек ССРинде жана Түркмөн ССРинде жашаганы көрсөтүлгөн. Жынысы жана жашаган жери боюнча бөлүштүрүүгө келсек, эркектер менен аялдардын көпчүлүгү айыл жерлеринде, ал эми казактардын аз гана бөлүгү шаарларда жашаган.

СССРдеги казактардын көпчүлүгү Казак АССРинде (РСФСРдин курамында) жашашкан жана 3 851 687 адам болгон: бул сандын ичинен шаардык калк 2%же эки жыныстагы 83 308 адамды, ал эми айыл калкы 98%же эки жыныстагы 3 768 679 адамды түзгөн. 1926-жылдагы эл каттоодо гендердик дисбаланс көрсөтүлгөн, айыл жеринде да, шаар жеринде да эркектер басымдуулук кылган: айыл жеринде эркектердин 52,5% жана шаар жеринде эркектердин 58% түзгөн. 6-таблицада бул мезгилде казактардын шаарлашуу деңгээлинин төмөндүгү көрсөтүлгөн [9, б. 16–17].

7-таблицадан көрүнүп тургандай, казактардын этникалык теги менен эне тилинин ортосундагы айырма анча чоң эмес жана таблицада көрсөтүлгөн бардык союздук республикаларда жашаган жери боюнча айыл калкы басымдуулук кылат. 7-таблицада чагылдырылган РСФСРде, Өзбек ССРинде жана Түркмөн ССРинде калктын эне тили боюнча бөлүштүрүлүшү ошол мезгилде казак тилинде сүйлөгөндөрдүн басымдуу көпчүлүгү айыл жерлеринде жашаганын көрсөтүп турат [9, б. 70–71].

Этникалык топтордун тил боюнча бөлүштүрүлүшү этнодемографиялык көрүнүштү ачык көрсөтөт. 1897-жылдагы эл каттоодогудай эле, казактар негизинен айыл жерлеринде жашашат. Шаарларда казактардын саны орустарга караганда 3,65 эсе аз. Шаарларда орустардын саны 283 767 адамды же Казак АССРиндеги жалпы калктын 18,6%ын түзгөн. Салыштырмалуу, шаарларда казактардын саны 77 554 адамды же жалпы калктын 2%ын гана түзгөн.

Эл каттоого ылайык, Казак АССРиндеги эң шаарлашкан түрк этникалык тобу татарлар болгон, алардын 48 015и же жалпы 80 637 калктын 59,5%ы шаарларда жашаган. Өзбектер же 58 283 адам шаарларда жашаган, же Казак АССРиндеги жалпы калктын 27%ын түзгөн.

Таблица 8 – 1926-жылдагы эл каттоо боюнча Казак АССРиндеги калктын улуту жана тили боюнча бөлүштүрүлүшү

Аймак, улут жана тил	Шаардык конуштарда		Айыл жерлеринде		Жалпы калктын саны			1000 калкка
	э	а	э	а	э	а	Эки жыныс тең	
Казак АССРи	269617	269632	3061480	2902277	3331097	3171909	6503006	1000
Улуту боюнча								
Казактар	44660	32894	1909051	1726789	1953711	1759683	3713394	571,0
Орустар	133880	149887	480695	515517	614575	665404	1279979	196,8
Украиндер	16317	15425	41015	419065	426332	434490	860822	132,4
Өзбектер	30174	28109	82551	72664	112725	100773	213498	32,8
Каракалпактар	2079	1987	59193	54925	61272	56912	118184	18,2
Татарлар	22986	25029	16365	16257	39351	41286	80637	12,4
Тараншылар	5382	5057	22090	19274	27472	24331	51803	8,0
Немистер	1360	1364	24007	24371	25367	25735	51102	7,9
Мордвалар	657	618	12831	13138	13488	13756	27244	4,2
Белорустар	2606	2466	10286	10256	12892	12722	25614	3,9
Кыргыздар	1822	1175	4203	3276	6025	4451	10476	1,6
Уйгурлар	108	100	5368	4934	5476	5034	10510	1,6
Түркмөндөр	111	101	5432	4570	5543	4671	10214	1,6
Дунгандар	1246	1119	3181	2909	4427	4028	8455	1,3
Тажиктер	63	35	4082	3486	4145	3521	7666	1,2
Поляктар	768	733	1068	1193	1836	1926	3762	0,6
Жөөттөр	1813	1557	118	73	1931	1630	3561	0,5
Болгарлар	70	50	1552	1365	1622	1415	3037	0,5
Молдавалыктар	47	41	1399	1368	1446	1409	2855	0,4
Чуваштар	98	54	1096	1028	1194	1082	2276	0,4
Эстониялыктар	117	88	1006	981	1123	1069	2192	0,3
Персиялыктар	138	78	592	388	730	466	1196	0,2
Башкалар	2046	1305	4789	4278	6835	5583	12418	1,9
Чет элдиктер	1069	360	510	172	1579	532	2111	0,3
Тили боюнча								
Казакча	44967	33174	1910673	1728188	1955640	1761362	3717002	571,2
Орусча	146256	163000	590410	621891	736666	784891	1521557	234,0
Украинче	8168	6227	317350	329324	325518	335551	661069	101,7
Өзбекче	30075	28003	82089	72241	112164	100244	212408	32,7
Каракалпак	2171	2103	59544	55141	61715	57244	118959	18,3
Татар	22797	24846	15626	15629	38423	40475	78898	12,1
Таранчи	5382	5063	22111	19293	27493	24356	51849	8,0
Немисче	1170	1083	23568	24016	24738	25099	49837	7,7
Мордва	327	308	6459	6777	6786	7085	13871	2,1
Беларусча	630	430	2995	2534	3625	2964	6589	1,0
Кыргызча	1757	1124	2565	2021	4322	3145	7467	1,1
Кашгар	744	434	395	155	1139	589	1728	0,3
Түркмөнчө	112	101	5459	4891	5571	4992	10563	1,6
Кытайча	1426	1116	3429	2927	4855	4043	8898	1,4
Тажик	43	20	4066	3477	4109	3497	7606	1,2
Полякча	396	377	535	427	931	804	1735	0,3
Еврейче	1276	1111	61	45	1337	1156	2493	0,4
Болгарча	57	38	1520	1337	1577	1375	2952	0,4
Молдаван	27	19	1089	1090	1116	1109	2225	0,3
Чуваш	59	36	824	767	883	803	1686	0,2
Эстончо	85	71	943	930	1028	1001	2029	0,3
Парсча	176	69	588	387	764	456	1220	0,2
Башка тилдер	1516	879	9181	8789	10697	9668	20365	3,1

Таблица 9 – 1926-жылдагы эл каттоонун жыйынтыгы боюнча
Казак АССРинин чегинен тышкары жайгашкан казактар

Аймак аталышы	Шаардык конуштарда		Айыл жерлеринде		Жалпы калктын саны			1000 калкка
	э	а	э	а	э	а	Эки жыныс тең	
Өзбек ССРи	1841	852	55245	49042	57086	49894	106980	20,3
Түркмөн ССРи	54	6	532	403	586	409	995	1,1
Кыргыз АССРи	273	197	538	758	811	955	1766	1,8
Тажик АССРи	32	23	838	743	870	766	1636	2,0
Калмак АССРи	-	-	104	89	104	89	193	1,4
Волга боюндагы немистер АССРи	30	14	709	588	739	602	1341	2,4
Ойрат автономиялуу облусу	2	2	1201	1121	1203	1123	2326	23,3
Оренбург губерниясы	864	223	10807	9301	11701	9524	21225	28,5
Астрахань губерниясы	901	703	23279	20983	24180	21686	45866	89,9
Саратов губерниясы	184	125	2442	2125	2626	2250	4876	1,7
Сталинград губерниясы	96	79	1567	1413	1663	1492	3155	2,3
Новосибирск округу	30	5	708	644	738	649	1387	1,7
Омск округу	406	167	12860	10953	13266	11120	24386	29,6
Рубцевский округу	53	26	1153	817	1206	843	2049	4,9
Славгородский округу	120	60	5052	4358	5172	4418	9590	22,1
Барабинский округу	4	1	2946	2458	2950	2459	5409	10,7
Бийский округу	11	1	1167	996	1178	997	2175	2,9
	3	-	5	7	8	7	15	-

Эң көп шаарлашкан славян этникалык тобу поляктар болгон, бирок алардын аз бөлүгү шаарларда жашаган – 1501 адам же жалпы калктын 39,8%. Беларустар шаарларда жашаган, же жалпы калктын 19,8%. Немистердин басымдуу көпчүлүгү айыл жерлеринде жашаган, алардын 2724ү же 5,3% шаарларда жашаган. Украиндер жалпы калктын 3,6% гана түзгөн, алардын басымдуу көпчүлүгү айыл жерлеринде жашаган.

Эл каттоого ылайык, эне тили боюнча төмөнкүдөй көрүнүш пайда болот: казактардын 100%, өзбектердин 99,4%, каракалпактардын 100%, татарлардын 97,8% жана түркмөндөрдүн 100%ы өз эне тилин этникалык тегине жараша көрсөтүшөт. Кыргыздардын 71%ы кыргыз тилин эне тили катары көрсөтүшкөн. Славян этникалык топтору үчүн башкача көрүнүш пайда болот: украиндердин 76,7%ы украин тилин эне тили катары аташкан; поляктардын 46%ы поляк тилин эне тили катары көрсөтүшкөн; ал эми беларустардын 25,7%ы гана беларус тилин эне тили катары көрсөтүшкөн. Бул славян этникалык топторунун оруста шуусу байкалып жатканын көрсөтүп турат, анткени Казак АССРинде

1 279 979 орус жашаган, ал эми 1 521 557 адам орус тилин эне тили катары көрсөткөн (8-таблицаны караңыз).

1926-жылдагы эл каттоонун маалыматтары бизге 1920-жылдары Казак АССРиндеги ар кандай этникалык топтордун тилдик өзүн-өзү идентификациялоосун талдоого мүмкүндүк берет. Түрк этникалык топтору өздөрүнүн улуттук тилдерине болгон берилгендигин толук сактаса да, славян этникалык топторунун арасында башкача тенденция байкалууда: украиндердин, поляктардын жана белорустардын олуттуу саны өздөрүнүн улуттук тилдерин эне тилдери деп эсептебей калышкан. Бул процесс орус тилинде сүйлөгөндөрдүн санынын бир кыйла өсүшүнө алып келген, алардын саны Казак АССРиндеги этникалык орустардын жалпы санынан бир топ ашып кеткен. 1926-жылдагы эл каттоонун маалыматтары эне тилинин акырындык менен жоголушу аркылуу маданий жактан интенсивдүү ассимиляцияны көрсөтүп турат.

1926-жылдагы эл каттоого ылайык, Казак АССРинин калкынын көпчүлүгү айыл жерлеринде жашаган; 539 249 адам же жалпы калктын 8% шаарларда жашаган. Жынысы боюнча Казак АССРинде эркектер аялдарга караганда көп болгон. Орустар Казак АССРинде экинчи чоң этникалык топ болгон.

1926-жылдагы эл каттоого ылайык, казактар Казак АССРинин чегинен тышкары да жашаган. Казак калкынын коңшу республикалар менен облустардагы аймактар боюнча бөлүштүрүлүшү 9-таблицада көрсөтүлгөн:

Казак АССРинен тышкары казактардын эң көп саны Өзбек ССРинде жашаган. Алардын басымдуу көпчүлүгү, 104 287, айыл жерлеринде жашаган. Башка Орто Азия республикаларында казак калкынын саны бир топ аз болгон. Орусиянын аймактарынын арасында казактардын олуттуу саны Астрахань губерниясында – 45 866 адам, бул 1000 калкка 89,9дан эң жогорку салыштырмалуу көрсөткүчтү түзгөн – ошондой эле Омск округунда, Оренбург губерниясында, Славгород округунда, Барабинск округунда, Саратов губерниясында жана Сталинград губерниясында жашаган. Ойрат автономиялуу облусунда 2326 казак жашаган, бул 1000 адамга 23,3төн жогору жыштыкка туура келген. 1926-жылдагы эл каттоого ылайык, Волга боюндагы немистер АССРинде жана Калмак АССРинде да аз сандагы казактар жашаган. Аталган бардык аймактарда казактар негизинен айыл жерлеринде жашашкан.

Астрахань губерниясында казактар орустар менен татарлардан кийинки үчүнчү ири этникалык топ, ал эми Оренбург губерниясында орустар, украиндер жана татарлардан кийинки төртүнчү ири этникалык топ болгон; Омск уездинде казактар ошондой эле орустар, украиндер жана немистерден кийинки төртүнчү ири этникалык топ болгон [9, б. 24–42].

Тыянактар. 1926-жылдагы эл каттоо РСФСРдин ошол кездеги саясий түзүлүшүндөгү казактардын социалдык түзүлүшү жана аймактык жайгашуусу жөнүндө так маалымат берет. Эл каттоо XX-кылымдын биринчи үчтөн биринде Казакстандагы этнодемографиялык кырдаалды түшүнүү үчүн маанилүү булак болуп кызмат кылат.

Жыныстык курамга келсек, төмөнкүлөрдү белгилей кетсек болот: СССРде 1000 эркекке 1070 аял туура келген (шаарда 1000 эркекке 1037 аял, ал эми айыл жеринде 1077). Казак АССРинде 1000 эркекке 899 аял туура келген: шаарда 717 жана айыл жеринде 904 аял [9, б. 133].

1926-жылдагы эл каттоо Казакстан калкынын этникалык курамындагы өзгөрүүлөрдүн натыйжаларын көрсөтүп турат. 1897-жылдагы биринчи жалпы эл каттоого ылайык, активдүү миграция айрым аймактарда славян этникалык топторунун байкаларлык түрдө болушуна алып келген, бирок казактар дагы эле сан жагынан көпчүлүктү түзгөн. 1926-жылдагы эл каттоонун жыйынтыктары колониялык агрардык саясаттын узак мөөнөттүү кесепеттерин көрсөтүп турат. Эл каттоолор аралык мезгилде орустардын, украиндердин жана башка этникалык топтордун үлүшү абсолюттук сан жагынан да, пайыздык катышы жагынан да бир топ өскөн. Бул фактор, XIX-кылымдын аягында жана XX-кылымдын башында болгон кайгылуу тарыхый процесстер менен бирге, Казак АССРинин этнодемографиялык түзүлүшүн олуттуу түрдө өзгөрткөн.

Поступила: 24.02.2026;
рецензирована: 10.03.2026; принята: 12.03.2026.

Адабияттар

1. *Козина В.В.* Демографическая история Казахстана (конец XIX – начало XXI вв.): учебное пособие / В.В. Козина. Караганда: изд-во КарГУ, 2007. 130 с.
2. *Мардаровский Н.И.* Голод в Киргизии и борьба с недородами / Н.И. Мардаровский. Оренбург: Изд. с.-х. агиткомиссии Киргавполитпросвета, 1922. 29 с.
3. Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги / под ред. Ю.А. Полякова. М.: Наука, 1992. 256 с.
4. *Тынышпаев М.* История казахского народа / М. Тынышпаев; сост. и авт. пред. проф. А.С. Такенов и Б. Байгалиева. Алма-Ата: «Қазақ университеті», 1993. 224 с.
5. *Букейханов А.* Киргизы / А. Букейханов // Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия. Россия. Германия / под ред. А.И. Кастелянского. Санкт-Петербург: Изд. Товарищества «Общественная польза», 1910. С. 577–600.
6. *Турчанинов Н.В.* Население Азиатской России. Статистический очерк / Н.В. Турчанинов // Азиатская Россия. Том 1. Люди и порядки за Уралом. Санкт-Петербург: Издание переселенческого управления главного управления землеустройства и земледелия, 1914. С. 64–92.
7. Казахское хозяйство в естественно-исторических и бытовых условиях. Материалы к выработке норм земельного устройства в Казакской Автономной Советской Социалистической Республике / под ред. С.П. Швецова. Ленинград: Типография Академии художеств, 1926. 186 с.
8. Население Советского Союза: 1922–1991 / Е.М. Андреев, Л.Е. Дарский, Т.Л. Харькова. М.: Наука, 1993. 143 с.
9. Всесоюзная перепись населения. 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. Выпуск 4. Народность и родной язык населения СССР. М.: Издательство ЦСУ СССР, 1928. 178 с.
10. *Масанов Н.Э.* Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности номадного общества / Н.Э. Масанов. Алматы: Социнвест; Москва: Горизонт, 1995. 320 с.
11. Всесоюзная перепись населения. Том XXV. Казакская АССР. Киргизская АССР. Отдел II. Занятия. М.: издание ЦСУ Союза ССР, 1929. 162 с.